

ASZIMMETRIKUS SZÓLÁSOK SZABADON BOCSÁT/ENGED : RABUL/FOGLYUL EJT

Zoltán András

A címben szereplő szólások felületes összevetéséből is látszik, hogy míg a *rabul/fogyul ejt* teljesen logikus, addig a *szabadon bocsát/enged* kifejezésben a *szabadon* határozószó helyett értelmileg ide is inkább valamiféle **szabadul bocsát/enged* kívánkoznék, hiszen itt a *szabadon* nem a megszokott funkciójában szerepel (vö. pl. *szabadon jár-ke*, *szabadon választ-hat*, *szabadon vállalhat munkát*, ahol a *szabadon* határozószó a mondatban valóban határozói funkciót tölt be, vagyis a cselekvés jelzője), hanem – a *rabul/fogyul ejt* szólásban használt *rabul/fogyul* párhuzamaként – a ‘valamivé, valamiyenné (tesz)’ eredmény- vagy állapothatározói viszonyt fejezi ki a várható translativusi (-vá/-vé) vagy essivusi (-ul/-ül) határozóragos főnév vagy melléknév helyett. A *szabadon* atipikus használatának a *szabadon bocsát/enged* szólásban nyilván van valami, ma már nyelvtörténeti homályba vesző oka. Jelen előadásban ezt szeretném megvilágítani, illetve előadni egy valószínűnek tetsző magyarázatot erre az anomáliára vonatkozóan.

Őszintén szólva valószínűleg sosem tűnt volna fel nekem a *szabadon bocsát/enged* eme furcsasága, ha nem kezdtem volna foglalkozni az ófehérorosz *Trisztán és Izolda*-történet szövegével.

Az ófehérorosz *Trisztán és Izolda*-történet (f.-or. «Аповесць пра Трыщана», or. «Повесть о Трыщане») egyetlen kéziratos másolatban maradt fenn, mégpedig ugyanabban az 1580 körül keletkezett poznańi kódexben (Raczyński Könyvtár 94. sz. kézirat), mint amelyben az általam korábban részletesebben vizsgált Attila-történet is (vö. Zoltán 2004). A kódex a *Trisztán és Izolda*-legendán kívül (1–127. l.) még egy középkori lovagregényt tartalmaz, a *Buovo d’Antonáról* szólót (f.-or. «Аповесць пра Бову», or. «Повесть о Бове», 129–171. l.). E két nyugat-európai eredetű középkori lovagregény ófehérorosz szövegét kétségkívül szerbből fordították, erre közvetlen utalás található a *Trisztán és Izolda*, valamint a *Buovo d’Antona* közös címében: «Починаеть са повесть ѿ витезехъ скнигъ сэрбскихъ. А звлаща ѿ славномъ рыцэры Трыщане, ѿ Анцалоте и ѿ Бове и ѿ иншыхъ многихъ витезехъ добрыхъ» (1. l.). Hogy itt nem valamiféle misztifikációról van szó, hanem valóban szerb volt a fehérorosz szöveg forrása, azt

számos szerb nyelvi jellegzetesség megőrzése is bizonyítja. Ezek egy részét már Aleksander Brückner (1886: 373–374) felsorolta a poznaí kódexnek szentelt úttörő tanulmányában: *белег* ‘jel, címer’, *зафалено ти буди* ‘köszönet neked’, *ωток* ‘sziget’ stb., majd később Irena Grickat (1988: 26–27) és T. M. Sudnik (in: Tristan 1976: 702) bővítette ezt a listát néhány szóval és kifejezéssel (*опатиња* ‘apátság, kolostor’, *тако ми бог помози* ‘isten engem úgy segítse’). Nem kétséges tehát, hogy az ófehérorosz fordítás szerb nyelvű változatból készült, ez azonban nem maradt fenn. A korabeli szerb *Tristan* szövegét tehát nem ismerjük, de hogy létezett, az az ófehérorosz fordítás alapján minden kétséget kizáróan bizonyítható. A szerb közvetítés kétségbe vonó újabb álláspont (Kavalëw 2005: 71) nélkülöz minden alapot.

Az ófehérorosz *Tristan* számos filológiai érdekességet, sőt mi több, rejtélyt tartogat a kutatók számára, ezért az érdeklődés iránta a nemzetközi szlavisztikában meglehetősen nagy, magát a művet is többször kiadták, sőt idegen nyelvekre is lefordították. A kutatás legfontosabb feladata annak megállapítása, hogy a feltételezett szerb szöveg közvetlen forrása mi lehetett. Erre nézve az első hipotézist már A. Brückner (1886: 385–386, 388–389) és A. N. Veselovskij (1888: 123–228, vö. még: Karskij 1921: 77–78, Radjičić 1956: 177–178) megfogalmazták. Véleményük szerint az ófehérorosz változat alapjául szolgált elveszett szerb fordítás olaszból készült, amiről egyébként néhány, a szövegben megmaradt olasz eredetű szó is tanúskodik (például *принчип* ‘fejedelem’, *морнар* ‘tengerész’). Mindamellert az ófehérorosz szöveg nem követi pontosan a hozzá legközelebb álló olasz szöveget sem, szerkesztése egyedülálló. Ugyanakkor jellemző rá, hogy a szerelmi intrikát nagyvonalúan mellőzi, viszont a harci jeleneteket részletesen ismerteti. Az ófehérorosz szövegnek az olasz és a francia változatokhoz való viszonyát Emanuela Sgambati (1977–1979, 1983) vizsgálta meg részletesen. Vizsgálatának eredményeképpen tudjuk, hogy a szöveg első mintegy háromnegyed része egy velencei olasz változatra megy vissza (ha nem is követi azt pontosan), annak mintegy kivonatát képezve, míg a második, kisebb részének forrását nem sikerült meghatározni, mert az nem egyezik egyetlen ismert régi szöveggel sem. Természetesen az is lehetett olasz, de a fehérorosz szöveg második részéhez hasonló olasz változat nem maradt fenn. A két különböző forrást a szerb fordító mechanikusan szerkesztette egybe, nem törődve a nevek egységsítésével sem.

A fennmaradt ófehérorosz szövegnek van néhány olyan jellegzetessége, amely a korabeli szerbből nem, ám érdekes módon a magyarból jól

magyarázható, tehát az olasz és a fehérorosz szöveg között még valamiféle magyar nyelvi közvetítés is feltételezhető (vö. Zoltán 2005: 125). Ezekhez tartozik véleményem szerint a *пустити свободне* ‘szabadon bocsát’ kifejezés, amelynek használatára a szövegben vö. pl.:

а которые гости на^нде^ш ты^х вси^х *пустити свободне* (с. 79)

A *пустити свободне* ‘szabadon bocsát’ frazeologizmus az ófehérorosz nyelvre nem jellemző. Hasonló jelentésben jogi szövegekben (az 1566. és az 1588. évi Litván Statútumban) előfordul a *(вы)пустити вольне/вольно* ‘szabadon bocsát, szabadlára helyez’ kifejezés (HSBM 4: 158–159), hasonló kifejezés az óukrán nyelvemlékekből is adatható: *пустити вольне/вольно* ‘ua.’, vö. pl.

Цесарь тѣрецькій ... взалъ так те(ж) и маткѣ с кролевичо(м) а пото(м) его волно пѣстиль (SUM 4: 202).

Ez az új ukrán nyelvtörténeti szótár által időrendben elsőként idézett adat az 1509–1633 közötti időre datált ún. Osztrohi krónikából (Острозький літопис) származik, amely az eredetiben a „С кроиники Бѣлскогѡ речі потребныи выбраны” címet viseli, tehát Marcin Bielski népszerű lengyel nyelvű világkrónikájának (Kronika wszytkiego świata, 1564) kivonatos fordítása (SUM Džerela: 317; további XVI–XVII. századi példák: SUM 4: 202, Тумченко 1930–1932: 296, Тумченко 2003, 1: 112). Mivel ennek a kifejezésnek sem az ukrán, sem a fehérorosz népnyelvben nincs nyoma, nyugodtan feltételezhetjük, hogy a régi fehérorosz és ukrán *пустити вольне/вольно* típusú alakok a lengyel *puścić wolno* ‘szabadon bocsát, szabadlára helyez’ tükörfordításaként jöttek létre. Az ukrántól és a fehérorosztól eltérően a *puścić wolno* ‘uwolnić z zamknięcia (aresztu, więzienia)’ szólas a lengyelben ma is használatos, frazeologizmusként jegyzi a Doroszewski-féle lengyel értelmező szótár egy 1950-es évekbeli regényből idézve: „Pan Jan po wylegitymowaniu i pobieżnej rewizji *został puszczony wolno*” (SJP 7: 751), a Skorupka szerkesztette lengyel frazeológiai szótár szerint emberre – *puścić kogo wolno* ‘nie zatrzymywać, nie więzić kogo, dać komu wolność’ – és lóra – *puścić konia wolno* ‘dać koniowi swobodę ruchów, nie trzymać uwiązany, nie wiązać konia’ – egyaránt vonatkozhat (Skorupka 1967–1968, 2: 601). A kifejezés a lengyelben nemcsak igen elterjedt, hanem vi-

szonylag korán felbukkan a nyelvelmékekben, mindenesetre lényegesen korábban, mint az óukránban vagy az ófehéroroszbán, mert már a XV. század óta jól dokumentálható a latin *dimitto* és *manumitto* megfelelőjeként (S1Stp 7: 404, 10: 291), vö. pl.: „Aczlybych vass pytali nye odpovyczye my any myą iuz *volno pusczyczye*” (Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa, 1500 körül, S1Stp 7: 404). Az ólengyel szöveg bibliai idézet (Lk 22: 68), a Vulgatában így hangzik: „si autem et interrogavero non respondebitis mihi neque *dimittetis*”, a modern protestáns fordításban: „De ha kérdezlek is, nem feleltek nékem, sem *el nem bocsátotok*”, Károlinál (1590): „Ha pedig kérdendekis, vgyan nem feleltec énnékem, engemetis nem botfáltoc el”. Tehát mai széleskörű elterjedtsége ellenére a *puścić wolno* kifejezés a lengyelben sem népnyelvi eredetű, hanem az irodalmi nyelvből alászállt „versunkenes Kulturgut”. Meg kell jegyeznünk, hogy az efféle szerkezet nemcsak a magyarban hat furcsán, hanem a szláv nyelvek többségétől is teljesen idegen, s ha hozzávesszük még ehhez a legrégebbi lengyel adatok szórendjét is (*wolno puścić*), akkor aligha gondolhatunk másra, mint hogy ez a lengyel kifejezés a német *freilassen* (*frei* ‘szabad, szabadon’ + *lassen* ‘engedni’) tükörszavaként keletkezett.

Az ófehérorosz Trisztán és Izolda szövegében előforduló *nyctumu свободне* hasonló struktúrájú ugyan, de nem a *вольне/вольно*, hanem a szinonim *свободне* határozószó szerepel benne. Mivel a lengyelben a *swobodnie* ebben a frazeologizmusban nincs dokumentálva, meg általában a *swoboda* a lengyelben eredetileg meg sem volt (a XV. században még csak *świeboda* ~ *šleboda*, vö. Borys 2005: 589), a *nyctumu свободне* az ófehéroroszbán aligha a lengyel mintát követi. Sokkal valószínűbb, hogy a fehérorosz szöveg *nyctumu свободне* ‘szabadon bocsát’ kifejezése az elveszett szerb szöveg hatását tükrözi. Ez a feltételezés azonban időrendi és nyelvföldrajzi akadályokba ütközik, mivel valami ehhez hasonló a szerbhorvát nyelvterületen csak a XVII. századból dokumentálható, és akkor sem a szerbeknél, hanem a tengerparti horvátoknál. Francisk Glavinic ferences szerző írja 1628-ban megjelent munkájában: „A kapitan ... *pusti ga slobodna* izajti [iz tamnice] (HASz 12: 710; megjegyzendő, hogy ez az egyeztetett jelzős szerkezet sokkal pontosabban adja vissza ugyanannak a német *freilassen* kifejezésnek a struktúráját, mint az eddig idézett határozószavas lengyel, ukrán és fehérorosz szerkezetek).

Ez a nehézség azonban könnyen áthidalható, ha feltételezzük, hogy a szerb fordítás magyarból készült. A magyarban az analóg *szabadon bocsát*

kifejezés megléte már a XV. század legelejétől adatolható (Schlägli Szójegyzék, 1405 körül: *manu missio : zabadon bochatas* – RMGI 624). Ha tehát a szerb fordító magyarból dolgozott, akkor a számára etimológiailag teljesen átlátszó magyar *szabadon* határozószó (m. *szabad* < szláv *svobodъ) nem is sugallhatott mást, mint a *свобод-* töből képzett határozószó használatát.

A magyar *szabadon bocsát* (később, a XIX. század végétől ennek mintájára *szabadon enged* is, a Nagyszótár adatai között először Mikszáthnál, vö. <http://www.nytud.hu/hhc/>) minden valószínűség szerint éppúgy a német *freilassen* tükörfordításaként keletkezett, mint a *wolno*, *вольне/вольно* határozószókat tartalmazó lengyel, ófehérorosz és óukrán kifejezések, és ugyanazon a félreértésen alapul. A német *frei* ‘szabad’, ‘szabadon’ lehet ugyan mind határozószó, mind pedig melléknév, az adott kifejezésben azonban nyilvánvalóan melléknév és nem határozószó, hiszen ha valakit *szabadon bocsátanak*, akkor – amint azt a bevezetőben is jeleztük – nem az a lényeg, hogy ezt hogyan teszik (‘szabadon’), hanem hogy mivé, milyenné, esetleg milyenként (‘szabaddá’, ‘szabadként’) engedik el. Így fogja fel a német *freilassen*-t a Grimm-szótár is (‘*gewähren dasz er frei sei*’). A német kifejezés egyébként már a XIII. századtól kezdve adatolható (Grimm 6: 221).

A címben jelzett aszimmetria – *szabadon bocsát/enged : rabul/foglyul ejt* – véleményem szerint azzal magyarázható, hogy első tagja, a *szabadon bocsát/enged* nem önálló magyar fejlemény, hanem – akárcsak a valamivel későbbi ólengyel *wolno puścić* és mintájára az idézett ófehérorosz és óukrán kifejezések – a német *freilassen* tükörfordításaként keletkezett. A melléknévként és határozószóként is értelmezhető német *frei* fordításakor mind a magyarban, mind a lengyelben a rosszabbik megoldás valósult meg, az értelmezési kényszer az adott esetben félreértést szült.

IRODALOM

- Borys 2005 – Borys, Wiesław: Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 2005.
 Brückner 1886 – Brückner, Aleksander: Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräflich-Raczyński’schen Bibliothek in Posen: Archiv für Slavische Philologie 9 (1886) 345–391.
 Grickat 1988 – Повест о Триштану и Ижоти. Приредила и на савремени језик пренела др Ирена Грицкат. Београд, 1988 (= Стара српска књижевност у 24 књиге).
 Grimm – Grimm, Jakob – Grimm, Wilhelm: Deutsches Wörterbuch. I–XVI. Leipzig, 1854–1960.
 HASz – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. Dio 1–23. Zagreb, 1880–1976.

- HSBM – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. 1–. Мінск, 1982–.
- Karskij 1921 – Карскій, Е. Ө.: Бѣлорусы. Том III. Очерки словесности бѣлорусскаго плѣмени. Часть 2. Старая западнорусская словесность. Петроградъ, 1921.
- Kavalëw 2005 – Кавалёў, Сяргей: Рыцарскі раман у беларускай літаратуры. – In: Acta Albaruthenica. Навуковы зборнік. Пад агульн. рэд. М. Хаўстовіча, А. Баршчэўскага, С. Запрудскага. Выпуск пяты. Мінск, 2005. 60–72.
- Radojičić 1956 – Radojičić, Djordje Sp.: Der Roman von Tristan und Isolde in der altserbischen Literatur. – In: Die Welt der Slaven I (1956) 177–180.
- RMGI – Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk.: Berrár Jolán és Károly Sándor. Budapest, 1984.
- Sgambati 1977–1979 – Sgambati, E.: Note sul Tristano bielorusso. – In: Ricerche Slavistiche 24–26 (1977–1979) 33–53.
- Sgambati 1983 – Sgambati, E.: Il Tristano biancorosso. Firenze 1983 (= Studia Historica et Philologica XV, Sectio Slavoromanica 4).
- SJP – Słownik języka polskiego. Redaktor naczelny: Witold Doroszewski. I–XI. Warszawa, 1958–1969.
- Skorupka 1967–1968 – Skorupka, Stanislaw: Słownik frazeologiczny języka polskiego I–II. Warszawa, 1967–1968.
- SlStp – Słownik staropolski. I–. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1953–.
- SUM – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1–. Львів, 1994–.
- SUM Džerela – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Укладачі: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994.
- Tristan 1976 – Легенда о Тристане и Изольде. Издание подготовил А. Д. Михайлов. Москва 1976 (= Литературные памятники).
- Тумченко 1930–1932 – Историчний словник українського язика I (А–Ж). Зредагував проф. Е. Тимченко. Харків–Київ, 1930–1932.
- Тумченко 2003 – Тимченко, С.: Матеріали до словника писемної та української мови XV – XVIII ст. Підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. Кн. 1–2. Київ – Нью-Йорк, 2002–2003.
- Veselovskij 1888 – Веселовскій, А. Н.: Изъ истории романа и повѣсти. Санктъ-Петербургъ, 1888 (= Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности 44/3).
- Zoltán 2004 – Zoltán A.: Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása – Золтан А.: «Athila» М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века. Nyíregyháza, 2004 (= Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 6).
- Zoltán 2005 – Az ófehérorosz Trisztán és Izolda-legenda dél-európai összefüggései: Annus Albaruthenicus 2005 – Год Беларускі 2005. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, 2005, 119–127.

РЕЗЮМЕ

В статье обосновывается предположение о том, что староукраинские и старобелорусские фразеологизмы *(вы)пустити вольне/вольно* 'отпустить на свободу/волю' (с XVI в.) были скалькированы со старопольского *wolno puścić* 'то же' (с XV в.). В случае старобелорусского *пустити свободне*, отмечаемого только в переводной «Повести о Трыщане» (XVI в.), допускается и калькирование с венгерского *szabadon bocsát* 'то же' (с XV в.). Старопольское *wolno puścić* и венгерское *szabadon bocsát*, в свою очередь, независимо друг от друга были скалькированы с немецкого *freilassen* (с XIII в.). При калькировании в случае нем. *freilassen* > ст.-польск. *wolno puścić* и венг. *szabadon bocsát* вследствие омонимии разных частей речи в языке-передатчике в принимающих языках получают аграматичные конструкции, так как из нем. омонимичных форм *frei* 1. 'свободный' и 2. 'свободно' при калькировании за основу интерпретации было взято не прилагательное, которое выступает в составе нем. *freilassen* (букв. 'пустить свободным'), а наречие (как будто бы тот, кто пускает, действовал «свободно»). Если бы ст.-польск. *wolno puścić*, польск. *puścić wolno*, венг. *szabadon bocsát* были свободными словосочетаниями, то это было бы явной бессмыслицей; но поскольку была заимствована именно фраза со значением 'отпустить на свободу', а не отдельные ее составляющие, явная аграматичность польской и венгерской структур, возникших в результате неадекватного перевода, не мешает им успешно функционировать в этих языках в качестве эквивалента нем. *freilassen*.